

ҚАРАҒАНДЫ “БОЛАШАҚ” УНИВЕРСИТЕТІ

Қазіргі заманғы маңызды мәселелер

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

Актуальные проблемы современности

№7(72)

Қарағанды
Болашақ-Баспа
2011

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі
Қарағанды «Болашақ» университеті
Орталық Қазақстанның маңызды мәселелерді ғылыми-зерттеу институты
Министерство образования и науки Республики Казахстан
Карагандинский университет «Болашақ»
Центрально-казахстанский научно-исследовательский институт актуальных проблем

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Халықаралық ғылыми журнал

«Филология» сериясы

Международный научный журнал

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОСТИ

Серия «Филология»

№ 7 (72)

Болашақ-Баспа
2011

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ

М.Х.Хамзин. Қасым Аманжолов шығармаларының мәтіні жайында бірер сөз	4
Қ.Д.Асанов. Айтыс жырларындағы ауыл тақырыбының әлеуметтік мәні	7
Ж.Қ.Смағұлов. Ұлттық әдебиеттанудағы ғылыми арналар арқауы	9
Ж.Ж.Жарылғанов. Әдебиеттегі "жедел даму" құбылысы және аударма	12
Ә.Қ.Жақан. Дауылпаз ақынның өлеңдеріндегі дауыл бейнесі	16
М.Ә.Маретбаева. Көркем прозаға тән ырғақ және оның	19
эмоционалды-экспрессивтік сипаты	22
М.Ә.Хасен. Қазақ тілі сабақтарында коммуникативтік оқу	
технологиясын пайдалану арқылы жаттығуларды орындау	25
Г.С.Байпелова, Ғ.М.Әбілқасов. Қазақ халқының ән мұрасы	28
Ж.М.Искакова. О.Нұрмағамбетова қазақ фольклорын жинаушы,	
зерттеуші ғалым	31
А.Соғысбайқызы. Эпиграфтың құрлымдық және	
семантикалық ерекшелігі	34
Б.Қ.Құйқалақова. Әдебиет сабағында оқушыларды	
шығармашылыққа баулудың кейбір қырлары	36
Ә.Т.Қожақметова. Ахмет Байтұрсынов қазақ әдебиеттану	
ғылымының көшбасшысы	38
О.М.Жұмашев. Д.Әлімбаев поэзиясының өзіндік ерекшеліктері	40
А.Ә.Ботабек, Ш.А.Жетпісбай. Қазіргі қазақ тілінде сөзжасам	
жүйесінің қалыптасуы	43
Д.Төлеуқызы, А.Қ.Шадыкенов. Бауыржан Момышұлының	
мақал-мәтелдері	46
Қ.Қ.Нұржанова, А.Б.Кинбаева. Тілдің дыбыстық белгілері	49
С.Б.Иманбаева. Қазақ тілін оқытуда электрондық оқулықтарды	
пайдалану тиімділігі	52
Г.Қ.Сағатова. Тілдік қатынастың бала психологиясында қалыптасуы	55
Т.Ф.Печерских. Национально-культурная специфика политического	
дискурса в средствах массовой информации ФРГ	60
М.К.Ботанбаева. Ақыт ақынның шежірелік шығармалары	63
А.А.Тезекбаева, С.Т.Ауесбаева, А.А.Сембаева. Ұлттық патриотизм Қасым Аманжолов	
шығармаларында	65
С.Ж.Омарова, Ә.Б.Мұхамеджанова. Мемлекеттік тілді меңгертудегі әдістер	67
Р.Мусина. Мәтін лингвистикасында көркем мәтіннің стильдік	
тұрғыдан ұйымдасу ерекшелігі	70
Л.С.Нарбекова. І.Есенберлиннің "Қаһар" романындағы	
көркем характер жасау жолдары	74
Л.С.Нарбекова. Б.Қыдырбекұлының "Алатау" романындағы	
психологизм мәселесі	77
Г.Т.Ибраева. Д.Әшімханұлының "Аққабаның толқыны" әңгімесіндегі	
психологизм мәселесі	81
Г.Т.Ибраева. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі көркемдік және образ(Д.Әшімханұлының "Зауал"	
әңгімесі негізінде)	85
Қ.М.Жүнісов. Қазақ тілі сабағында модульдік технологияны қолдану жолы...	89
С.Ж.Нұрғазина. Қазақ тілі мен әдебиетті оқытуда сызбалар мен кестелерді қолдану тиімділігі	

КӨРКЕМ ПРОЗАҒА ТӘН ЫРҒАҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ-ЭКСПРЕССИВТІК СИПАТЫ

Кез-келген мәтіннің өзіне тән баяндалу ырғағы мен интонациясы болады және ол өз кезегінде көркем мәтіннің эмоционалды-экспрессивтік ұйымдасуына ықпал етеді. Осылайша мәтін интонациясы мен ырғағы оның эмоционалды-экспрессивтік қасиет-сапасын жасауға қатысады. Олардың көркем мәтінде түрліше қолданысы оның жанрлық ерекшелігіне де байланысты.

Әңгімелеу мәтіндерінде суреттеуге қарағанда эпикалық баяндау тәсілі басым болса, суреттеу мәтіндерінде драмалық және лирикалық баяндау тәсілі басымырақ болып келеді. Осының барлығы мәтіннің стилистикалық тонына айрықша ықпал етеді. Шығарманың стилистикалық тоны дегенде туындының жалпы эмоционалды ауаны, шығарманың көңіл-күйі айтылады. Адамның көңіл-күйі сияқты шығарманың да адамға сыйлайтын көңіл-күйі болатыны белгілі. Шығарманың стилистикалық тоны оның интонациясынан, сол арқылы танылатын ырғақтан анық көрінеді. «Интонация - сөйлемге тән белгілердің бірі. Интонация - сөйлемнің органикалық элементі. Сөйлем жеке сөзден де, сөз тіркесінен де құрылымдық үлгісі жағынан ажыратылады. Жеке сөздер немесе сөз тіркестері кейде сөйлем түрінде жұмсалуды үшін міндетті түрде сөйлемге тән интонациямен айтылуы шарт. Сонда ғана олар сөйлем ретінде ұғынылады. Мысалы: Түн. Вокзал. Қаптаған жүргіншілер» [1, 31]. Жалпы ғылымда көркем прозаға тән ырғақ туралы түрлі көзқарастар бар [2].

А.М.Пешковский өлеңге тән ырғақты дауысты, дауыссыз дыбыстарға байланыстырып қарап, өлеңдегі ырғақ тың буынға негізделетініне назар аударады. В.В.Виноградов прозаға тән ырғақтың жасалуына оның логикасы мен мазмұны әсер етеді дегенді айтады [3]. Келесі бір көзқарас прозаға тән ырғақтың болуын жоққа шығарады. Дегенмен бұл соңғы көзқараспен келісу қиын, себебі не нәрсенің де ырғақсыз қабылдануы мүмкін емес. Ырғақ – бұл объективті құбылыс, сондықтан дүниедегі құбылыстардың өзіне тән өмір сүру ырғағы бар (мидың жұмыс істеу ырғағы, жүрек соғу ырғағы, адамның жұмыс істеу ырғағы, адамның ойлау жүйесіне де белгілі бір ырғақ тән т.б.).

Көркем прозаға тән ырғақ өлеңге ұқсамайды, бірақ ол да мәтіннің көркемдік тұтастығын жасауға, эмоционалды-экспрессивті бояуын жеткізуге үлес

қосады. Әрбір композициялық-сөйлеу формасының өзіне тән стильдік интонациясы, ырғағы бар. Суреттеуде ырғақ *кеңістікті* бейнелесе, әңгімелеу *уақыт* ырғағын, ал ойталқы *логикалық құрылымдардың* ырғағын бейнелейді. Ырғақ мәтіннің мазмұнына, ондағы автордың ойына қарай *тез* немесе *баяу, орташа* болады. Жоғарыда келтірілген үзінді-мәтіндердің ырғағы орташа. Бұл мәтіннің ырғағына қарама-қарсы Ғ. Мүсіреповтің «Қазақ солдаты» романының алғашқы бастамасының ырғағы айқын мысал бола алады. «Сөйлеушінің эмоциясын білдіру және сөзге белгілі бір тон үстеу сияқты қызметтердің» мәтін мазмұнына тән құбылыс болып табылатындығын И.Р.Гальпериннің зерттеулерінде айтылған болатын [4, 87].

Сол сияқты көркем мәтін мазмұны оның эмоционалды-экспрессивтік сипатына қарай «салтанатты», «байсалдылық», «риторикалық көтеріңкілік», «метафоралық бояулы», «қатандық», «көтеріңкілік» т.б. ырғақты, интонациялық болып келеді. Жалпы шығарма мазмұнының интонациясы мен ырғағы осындай түрлі көңіл-күй тудыратын ырғақ пен интонациялардың жиынтығынан тұрады. Көркем мәтін мазмұнының әрбір мүшесіне тән өзінің интонациясы мен ырғағы болатынын жоғарыда айтқан болатынбыз. Мысалы:

1) *Осының сәл алдында өз ісінің аңғарын байқамақ боп, бір таныс тілмаш арқылы жаңа келген Лосовскийге сәлем айтқан-ды. «Маған сәл уақытқа жолығып кетсе екен!» деп өтініш білдірген. Сонда Лосовский өзі түскен үйден жылмаң етіп шығып, салқын қабақ түйген бетте Абайдың алдына келіп, аса тұрпайы, жат мінез көрсетті. Корпус кеңесінің бұл күндегі тайный советнигі – бұрынғы Лосовский емес. Абайдың үстінен түскен көп арызды оязға қосылып, Абайға қарсы қатал түрде жұмсамақ ниеті бардай. Тек жандаралдың қандай байлау жасайтыны мәлім емес болғандықтан, Лосовский өз сырын тұп-тура аша алмады. Бірақ сонда да Абайдың сұраған сөзіне жауап бермей, айтайын дегенін тыңдамай, бір-ақ қана қатал сөз тастаған... (М.Әуезов).*

2) *Жаңа аңғарды, ресторан іші кісіге тола бастапты. Гитара тартқан топқа қарап еді, масайыңқырап қалған екен. Бағанағы арық сары бала, басын столға салып ұйықтап отырғанға*

ұқсайды. Гу-гу, бірін-бірі тыңдаудан қалған бос ерегес дау. Шалбар киген толық қыз, ауыр денесін теңселте көтеріп тұра беріп еді, қасында отырған жігіт қолынан тартып, отырғызбақ боп әуреге түсті. Қыз да тәттіректен барып, жасығалардың аз-ақ алдында бойын түзеп, шығар есікке бет алды. Айнала отырған адамдар жасығылып жатқан жігітке, есікке беттеген масаң қызға, ортадағы столда айғайласып, езу тартып күлісіп, иә қабақ шытып тыжырынып алысты да жаңа ғана үзіліп қалған жақсы ниет әңгімелерінің жібін тамтұмдап жалғауға кірісіп кетті. Гитара тартқан сары бала шұға басын көтеріп алып, жан-жазына селсоқ қарады да, орнынан енді тұрып жатқан жігітке саусағын ерніне жапсырып «тиш» деген күйі қайта столға басын қойып қалғи жөнелді (Р.Сейсенбаев).

3) Кездесер сәтті аңсадым. Басқа арман, бөтен тілек қалған жоқ. Қысқы демалысты аңсадым.

Демалыс күніне жеттім. Әлияға жете алмадым. Міне, осында, дәл осы аэропортта ауа райын тосып бес күн кешсем керек. Көгілдір тұман ішінде жүрген сияқтымын. Атақ-даңққа, абыройға толы бүкіл болашақ өмірді көзге елестетем. Және үнемі Әлиямен біргемін. Әлпештеймін. Аялаймын. Жебеуші тәңірім де, жан жадыратар періштем де – бір өзі. Жер әлемде бізден бақытты адам болмақ емес (М.Мағауин).

4) Өзін өзі құрбандыққа шалған адам, өзін өзі биік жардан тастаған адам іспетті емес пе – қас-қағым шаққа ғана жүрегі дауаласа болғаны, бір-ақ сәттен, секіру сәтінен қаймықпаса болғаның, ар жағында өкін-өкінбе, жыла-жылама, - ешбір қайыр жоқ, қайту жоқ, Ленинградтың ақ түндерін қидым деген мезеттен бастап өз тағдырының біржола шешілгенін жеті жыл өткенде барып біржола түсінді, енді оған бәрібір екен, бірақ ол ендігі жерде Бергенді кәналаған емес, ендігі жерде ол тек өзін ғана кіналады, сондықтан да Бергеннің көңілін жықпауға тырысатын, оқыс жаздайда мүгедек болып қалуына бұл – Мәрзия – кінәлі сияқты, өзге біреуге қосылса, теңін тапса, шын бақытты болар ма еді, жолына мен тосқауыл болдым-ау деген үкім-күдік бұның еңсесін езе беретін (Ә.Тарази).

Берілген 4 әңгімелеу мәтінінің төртеуіндегі эмоционалды-экспрессивтік мағына бір емес. Төрт мәтінді оқығанда көз алдымызға төрт түрлі баяндаушы, сөйлеушінің бейнесі келеді. Осыған байланысты мәтін арқылы оқырман ойында ұялайтын сезімдер мен көңіл-күйлер де әртүрлі, яғни әр мәтіндегі жазушы-автордың көңіл-күйі де әртүрлі.

Алғашқы мәтін «мінезі» – «байсалды», орташа ырғақты. Екінші мәтін «мінезі» – «тұйық»

(меланхолия тән), баяу ырғақ. Үшінші мәтін «мінезі» – «көтеріңкі», тез ырғақты. Төртінші мәтіннің «мінезі» – «салмақты», ырғағы тез. Әр мәтіннің өзіне тән мінезінің жасалуына оларға тән ырғақ пен интонация әсер еткен. Өлең мәтінінде ырғақ буын формасында көрінеді, ал прозалық мәтіндердегі ырғақ пен интонацияға ондағы мазмұн негіз болады.

Бірінші мәтін мазмұнның баяндалуынан автордың байсалды, ұстамдылығын көруге болады. Автор өзінің кейіпкеріне жаны ашып тұрғанмен ол қатан әрі әділ, «объективті» бақылаушы кейпінде көрінеді. Мәтін бойында табылып отыратын осындай ұстамдылық пен байсалдылық оны қабылдаушы мінезіне де, көңіл-күйіне де осындай сезім сыйлайды. Мәтінді оқу барысында автордың көңіл-күйіне қарай түйдектеліп, күрделі орамдармен келетін фразалық екпін нәтижесінде пайда болатын ырғақ та күрделі ұйымдасқан:

Осының сал алдында өз ісінің аңғарын байқамақ боп, // бір таныс тілмаш арқылы жаңа келген Лосовскийге сәлем айтқан-ды. «Маған салуақытқа жолығып кетсе екен!» деп // өтініш білдірген. Сонда Лосовский өзі түскен үйден жылмаң етіп шығып, // салқын қабақ түйген бетте Абайдың алдына келіп, // аса тұрпайы, жат мінез көрсетті. Корпус кеңесінің бұл күндегі тайный советнигі – бұрынғы Лосовский емес. Абайдың үстінен түскен көп арызды ояға қосылып, // Абайға қарсы қатал түрде жұмсамақ ниеті бардай. Тек жандаралдың қандай байлау жасайтыны мәлім емес болғандықтан, // Лосовский өз сырын тұпа-тура аша алмады. Бірақ сонда да Абайдың сұраған сөзіне жауап бермей, айтайын дегенін тыңдамай, // бір-ақ қана қатал сөз тастаған... (М.Әуезов).

Екінші мәтіннің баяндалуына «тұйықтық» тән болу себебі ондағы мазмұн бір қарағанда хабарлауға (констатация) ұқсайды. Кейіпкер үшін «тоқтап қалған сұр өмір» қоршаған ортадағы болып жатқан кейіпкер үшін мәні жоқ, қатыссыз, күнделікті қайталанатын оқиғаларды хабарлап қана жеткізіледі. Кейіпкердің көңіл-күйі, сезіміне қатысты етістіктер қолданылмаған деуге болады. Қоршаған ортадағы өмірдің бір жағынан «қызық», бір жағынан «қызықсыз» қозғалысы, ағымы суреттелген сайын кейіпкердің пассив әрекеті, қамыққан, күйзелген ішкі жан дүниесі ашыла түседі. Бұл шығармада жасырын, қайшылықта жүріп отыратын антигезалық баяндау тәсілі байқалады. Жалпы Р.Сейсенбаевтың «Үкім» шығармасы мәтіндерінің мазмұнына тән ерекшелік те осында – күнделікті өмірге қатысты етістіктердің мольна, ал кейіпкердің көңіл-күй, сезімдеріне қатысты етістіктердің аз қолданысы болып табылады. Кейіпкер көркем шығармадағы өмірге қатыспайды. Сөйлемдердің интонациясы мен ырғағы мәңгі, күнделікті қайталанып отыратын өмір ырғағы сияқты

– қысқа әрі бірқалыпты. Мәтінде бейнелеуіш, көркемдегіш құралдардың қолданылмауы, шын өмірді қарапайым сөздер арқылы суреттеуі мәтіннің бояуына да сондай «қарапайым», «сұр» стилистикалық реңк беріп тұр. Алдыңғы мәтіндегідей күрделі орамдардың аз қолданысы мәтін мазмұнына баяу ырғақ беріп тұр. Берілген мәтінде өмір туралы еш ақпарат берілмесе де, сөз айтылмаса да ақиқат өмірдің шынайы көрінісі шебер берілген.

Үшінші әңгімелеу мәтінінің «көтеріңкі» көңілде мазмұндалуында кейіпкер алдыңғыға қарағанда белсенді (етістіктер, субъективтік уақытқа қатысты динамикалы болып келуі). Сөйлемдердің қысқа қайырылып отыруы, параллельдік байланысқа құрылуы, біріншіден, кейіпкердің алып-ұшқан асыққан көңіл-күй ырғағымен бірге өрілген. Ынтыққан, асыққан көңіл – тез әрі қысқа ырғақ оқырманға да осындай көңіл-күй сыйлайды. М.Мағауин шығармаларында аса шеберлікпен қолданылатын мұндай сөйлем конструкциялары кейіпкер көңілі, шығарма мазмұны арқылы жасалатын мәтіннің тұтас «мінезі» мен стилистикалық бояуын жасауға ерекше үлес қосып отырады.

Төртінші мәтіндегі бір абзац көлемінде берілген бір сөйлем түрлі ырғақты бірнеше жай сөлемдерден жасалған. Бірнеше жай сөйлемнің бір құрмалас сөйлем құрамында берілуі шығарма мазмұнына динамикалық сипат беріп, суреттеу, ойталқы мәтіндерімен, диалогпен араласып келіп, шығарманың стилистикалық композициясын түрлендіріп отырады. Мұндай күрделі құрылымды абзацты шығарма бойында үзбей қолдана беру әрдайым сәтті шыға бермейді. Шығарма авторы да оны үнемдеп, керекті жерінде жұмсай алған. Автор мұндай құрылымды әңгімелеу мәтіндерін оқиға (бұл жерде көркем уақыт) желісінің тездігін, өмір ағысының ырғағын таныту үшін қолданған. Екіншіден, кейіпкердің әрі-сәріге түскен, қалын

ойдың арасында әуре-сәрсенге түскен бейнесін қоюлатып көрсетіп тұр.

Мәтінге тән көңіл-күй мен ырғаққа ондағы дыбыстардың қатар келіп, үйлесімді ұйымдасуы да ықпал етеді. 1-сөйлемде с-с-с, б-б-б, т-т, а-а, к-к-к, қ-қ, 2-сөйлемде а-а, і-і-, т-т, б-б-б, с-с-, ұ-ұ, т-т-т, ж-ж-ж, ж-ж-ж-ж-ж,.. 3-сөйлемде б-б, к-к-к, а-а, б-б, ә-ә, ж-ж, б-б-б..., 4-сөйлемде ө-ө, с-с-с, қ-қ, ж-ж, б-б-б-б, е-е... дыбыстарының сөйлем ішінде қатар келген сөздердің бастапқы бөліктерінде қайталанып келуі мәтіннің жағымды қабылданып, белгілі бір көңіл-күй жасауына қатысып тұр. 3-сөйлемдегі сөйлем соңындағы етістікті қайталаулар, морфологиялық қайталаулар, шылау сөздің қайталанып келуі де мәтіннің экспрессивтік, стилистикалық тонын жасауға қатысып, қосымша экспрессивтік қызметінде жұмсалынған. Дыбыстардың мұндай ерекше қызметі белгілі бір орындарда қайталана келу арқылы көрінеді. Е.Н.Винарская мәтіннің дыбыстық ерекшелігін оның көркемдік қасиет сапаға ие болуының маңызды шарттарының бірі ретінде атауы осыған байланысты [5].

Дыбыстарды ойнату ассоциациялы ой туғызып, эмоционалды күшті әсер қалдыруға жұмсалса, дыбыстарды қайталау параллелизмдік құбылысты аңғартуда, мәндес ұғымды нұсқауда қызмет атқарады. Мәтін деңгейіндегі шығармаларда кездесетін қайталауларға сөз тіркесі, фразалық оралымдар, қос тағанды фразеологизмдердегі дыбыстық қайталаулар негіз болады. Ұқсас дыбыс, дыбыстық топ арқылы қайталана келетін сөз тіркесі өзінен кейін де әлгі дыбыстардың жаңғырығы іспеттес қайта-қайта қолданыла келіп, абзацта немесе мәтінде дыбыстық фон құрайды. Белгілі бір көңіл-күй тудыру немесе ой жетегін нұсқауға қызмет ететін фонетикалық құралдар шығарманың идеялық мазмұнын ашуға септігін тигізеді [6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 49 б.
2. Пешковский А.М. Стихи и проза с лингвистической точки зрения. – М.: Высшая школа, 1925. – 207 с.
3. Виноградов В.В. Вопросы синтаксиса современного литературного языка. – М.: Высшая школа, 1950. – 239 с.

4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 139 с.

5. Винарская Е.Н. Выразительные свойства текста. – М.: Высшая школа, 1989. – 134 с.

6. 101 Москвин В.П. Стилистика русского языка. – Ростов-на-Дону: Дрофа, 2006. – 630 с.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Халықаралық ғылыми журнал

«Филология» сериясы

Международный научный журнал

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОСТИ

Серия «Филология»

№ 7 (72)

Бас редакторы *Нұржігітова М.М.*

Редакторы *Смагулова Г.К.*

Техникалық редакторы *Сыздыкова Т.К.*

Басуға 25. 11.2011 қол қойылды. Пішімі 60x841/8. Көлемі 13,0 б.т.

Таралымы 500 дана. Әріп түрі «TIMES»

Офсеттік қағаз. Ризографиялық басылыс.

«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа
бөлімінде басылып шығарылды

Қарағанды қ., Ерубаев көш., 16